

احزاب سیاسی در فرانسه

دکتر حجت‌الله ایوبی

تهران

۱۳۸۹

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: ایوبی، حجت‌الله، ۱۳۴۲-	
عنوان و نام پدیدآور: احزاب سیاسی در فرانسه / حجت‌الله ایوبی.	
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۹.	
مشخصات ظاهری: ۵، ۲۸۶ ص.	
فروست: «سمت»: ۱۴۳۸. علوم سیاسی؛ ۴۵.	
شابک: ۵-۵۶۹-۵۳۰-۹۶۴-۹۷۸ ۳۷۰۰۰ ریال	
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا	
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Hojatollah Ayoubi. The Political Parties in France.	
یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۷۸-۲۸۰.	
یادداشت: نمایه	
موضوع: حزبهای سیاسی - فرانسه.	
شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.	
رده‌بندی کنگره: ۱۳۸۹ ۳۲۹/۹۴۴ JN ۲۹۹۷/۳ الف ۹ الف ۳	
رده‌بندی دیوبی: ۳۲۹/۹۴۴	
شماره کتابشناسی ملی: ۲۶۸۱۴۵	

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

احزاب سیاسی در فرانسه

دکتر حجت‌الله ایوبی (عضو هیئت علمی دانشگاه تهران)

چاپ اول: زمستان ۱۳۸۹

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

قیمت: ۳۷۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۴۴۶۲۵۰۲

www.samf.ac.ir

info@samf.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۸ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهایی پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند. کتاب حاضر برای دانشجویان رشته علوم سیاسی در مقطع کارشناسی ارشد به عنوان منبع اصلی درس «سیاست و حکومت در فرانسه» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی و سایر علاقمندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۷	فصل اول: گذری بر رویکردها و چارچوبهای نظری پژوهش
۷	حزب سیاسی همزاد دموکراسی
۱۱	مفهوم «چپ» و «راست» ابزاری برای دسته‌بندی احزاب سیاسی در فرانسه
۱۶	پایگاه اجتماعی احزاب سیاسی گامی دیگر برای شناخت بهتر: نظریه استین روکان
۱۹	مناسبات حزب و جامعه مدنی: آزمون نظریه کاتز و مایر برای فهم تحولات احزاب
۲۱	احزاب خواص و توده‌ای: نظریه موریس دوورژه
۲۱	پیدایش احزاب خواص به وسیله اشراف برای ماندن بر قدرت
۲۲	پیدایش احزاب توده‌ای برای شکستن انحصار قدرت اشراف
۲۳	پیدایش احزاب فراگیر و انتخاباتی تنها برای پیروزی: نظریه اتو کرج‌هایمر
۲۴	پیدایش کارتل‌های حزبی و احزاب دولت ساخته: نظریه کاتز و مایر
۲۵	مناسبات تازه بین حزب و جامعه مدنی
۲۸	شاخصهای احزاب کارتلی
۲۹	دگرگونی شیوه‌های رقابت
۲۹	تحولات سازمانی احزاب در سالهای اخیر
۳۰	بهره سخن
۳۳	فصل دوم: راه طولانی و دشوار احزاب سیاسی در فرانسه
۳۳	هشتاد سال مبارزه برای استقرار جمهوریت و تکثرگرایی
۳۷	انجمنها و مجامع سیاسی: سنگ بنای احزاب سیاسی
۴۱	بسترهای سیاسی-اجتماعی و تاریخی احزاب سیاسی
۴۲	از انقلاب فرانسه تا جمهوری سوم: پیدایی اندیشه جامعه مدنی

۴۴	از امپراتوری ناپلئون تا جمهوری دوم: شکل گیری افکار عمومی و شکافهای پایدار...
۴۸	پیروزی جامعه مدنی بر استبداد و خودکامگی: دوران گذار
۵۰	جمهوری سوم: استقرار نهادهای مدنی و احزاب سیاسی
۵۰	قانون ۱۹۰۱ و به رسمیت شناختن نهادهای مدنی
۵۱	دسته‌بندیهای سیاسی در جمهوری سوم
۵۴	پایان ستیز بر سر مشروعیت نظام و سیاسی شدن شکافها
۵۶	پیدایش احزاب سیاسی: پیشتازی حزب رادیکال
۵۹	احزاب سیاسی در پی جایگاهی در مجلس نمایندگان: به سوی قانونی شدن
۶۲	جمهوری چهارم و پنجم: به سوی نظام پایدار حزبی
۶۷	بهره سخن
۷۰	فصل سوم: جناح راست: مالکان جمهوری پنجم
۷۰	راستیهای گلیست: از دوگل تا سارکوزی
۷۲	دوگل و احزاب سیاسی: تحزب علیه تحزب
۷۴	حزب تجمع برای جمهوری: از اکس شیراک میراث‌دار دوگل
۷۷	حزب یو.ام.پ. سارکوزی و پایان تیم لون گلیسم
۷۹	خداحافظی با دوگل برای دستیابی به وحدت
۸۲	ویژگیهای گلیسم
۸۵	مواضع سیاسی گلیستها: راستیهای گریزان از برجسب «راست»
۸۸	سازمان و تشکیلات حزبی
۸۹	پایگاه اجتماعی حزب تجمع برای جمهوری (ار.پ.ار.) و اتحاد برای اکثریت ...
۹۳	دست راستیهای غیرگلیست
۹۳	جبهه ملی: راست افراطی
۹۷	پایگاه اجتماعی اعضای جبهه ملی
۹۸	رأی به لوپن: اعتراضی یا اعتقادی؟
۹۹	جریانهای مختلف در درون جبهه ملی
۱۰۲	احزاب دست راستی و جامعه مدنی
۱۰۳	گلیستها بین کارتلی شدن و کارتل‌زدایی

۱۰۶	حزب دست راستی افراطی تلاشی برای درهم شکستن کارتلها
۱۰۷	بهره سخن
۱۰۹	فصل چهارم: حزب سوسیالیست فرانسه: رهبر بی رقیب و بزرگ خاندان جناح چپ
۱۰۹	از بین الملل دوم تا جمهوری چهارم: زایش سوسیالیسم فرانسوی (اس.اف.ای.او.)
۱۱۵	جمهوری چهارم: کمونیستها سوار بر موج جنگ جهانی
۱۱۸	رؤیای حزب رادیکال برای رهبری جناح چپ در این دوران
۱۱۹	جمهوری پنجم: پیدایش حزب سوسیالیست بر ویرانه‌های (اس.اف.ای.او.)
۱۲۱	ظهور فرانسوا میترا: تحقق رؤیای وحدت به رهبری حزب سوسیالیست
۱۲۵	چهارده سال حکمرانی بر الیزه: طعم شیرین وحدت
۱۲۷	آغاز افول و آرزوی وحدتی دوباره
۱۳۱	گفتمانهای درون حزبی در اردوگاه سوسیالیستها
۱۳۳	سازمان و پایگاه اجتماعی حزب سوسیالیست
۱۳۷	خداحافظی با جامعه مدنی و کارتلی شدن حزب سوسیالیست ...
۱۴۳	بهره سخن
۱۴۹	فصل پنجم: چپهای کمونیست وحدت ستیز و آرمان خواه
۱۴۹	حزب کمونیست فرانسه
۱۵۴	نگاه به شرق و غروب یک رؤیا
۱۶۰	پایگاه اجتماعی کنونی حزب: حزبی برای بقیه سفیدان و سالخوردگان
۱۶۱	سازمانی تمرکزگرا و دموکراتیک برگرفته از الگوی تشکیلاتی لینن
۱۶۴	چپهای افراطی: کمونیستهای رادیکال و انقلابی
۱۶۵	نبرد کارگری حزبی برای کارگران تروتسکیست و انقلابی
۱۶۸	لیگ کمونیست و انقلابی: حزبی برای روشنفکران تروتسکیست
۱۷۰	عبور از جامعه مدنی و نیمه دولتی (نیمه کارتلی شدن) احزاب کمونیستی ...
۱۷۴	بهره سخن
۱۸۰	فصل ششم: احزاب میانه رو: تلاش برای بودن
۱۸۲	ریشه‌های فکر و تاریخی مبانه‌روها (سانتریستها)
۱۸۵	ویژگیهای مبانه‌روهای فرانسوی

۱۸۶	حزب اتحاد برای دموکراسی فرانسوی (یو.د.اف.) پرچمدار دیرین میانه‌روها
۱۸۸	مهم‌ترین احزاب تشکیل دهنده (یو.د.اف.)
۱۸۸	حزب رادیکال و جنبش رادیکالهای چپ (ام.ار.ژ.)
۱۹۳	حزب جمهوری خواه (دموکراسی لیبرال آلن مادلن)
۱۹۴	مرکز دموکراتهای سوسیال (س.د.اس.)
۱۹۵	رویکردهای (یو.د.اف.)
۱۹۸	پایگاه اجتماعی و سازمان حزب
۲۰۰	افول یو.د.اف. و تشکیل حزب مودم
۲۰۲	فراز و فرود مناسبات میانه‌روها با احزاب دست راستی: کارتل گرا یا کارتل گریز؟
۲۰۹	بهره‌مسخن
۲۱۰	فصل هفتم: فراتر از چپ و راست: سبزها و احزاب حاکمیت گرا
۲۱۱	اکولوژیستها (سبزها)
۲۱۴	سازمان حزب
۲۱۶	ساختار تشکیلاتی سبزها
۲۱۸	گفتمانهای درون حزبی
۲۲۲	احزاب حاکمیت گرا
۲۲۲	جنبش برای فرانسه (ام.پ.اف.)
۲۲۴	جنبش جمهوری خواه و شهروندی (ام.ار.س.)
۲۲۶	تجمع برای فرانسه (ار.پ.اف.): باز هم ژنرال دوگل
۲۲۷	بهره‌مسخن
۲۳۰	فصل هشتم: هزینه‌های احزاب سیاسی
۲۳۰	هزینه‌های روز افزون زندگی سیاسی
۲۳۵	شفاف‌سازی هزینه‌ها و پرداخت یارانه به احزاب سیاسی
۲۳۸	کاهش هزینه‌ها و تعیین سقف برای هزینه‌کرد انتخاباتی
۲۴۰	دیگر درآمدهای احزاب سیاسی
۲۴۱	درآمدی نمادین به نام حق عضویت
۲۴۳	پیامدهای یارانه‌های دولتی: کارتلی شدن احزاب و جدایی از جامعه مدنی
۲۴۵	بحران مشارکت حزبی
۲۴۸	بهره‌مسخن

۲۴۹	فصل نهم: احزاب سیاسی در فرانسه: احزابی نه مانند دیگران
۲۴۹	نگاه برتردید فرانسویها به احزاب سیاسی: علل و ریشه‌ها
۲۵۴	آغاز دیر هنگام حزب در فرانسه: دموکراسی تمرکزگرا
۲۶۲	خاستگاه اشرافی احزاب سیاسی در فرانسه
۲۶۴	ضعف سازمانی و تشکیلاتی احزاب در فرانسه
۲۶۵	نظام دوقطبی و چندحزبی: الگویی فرانسوی از نظام حزبی
۲۶۸	چند حزب در مربعی دوقطبی
۲۶۹	نظام چندحزبی معتدل با حزب برتر
۲۷۰	چندحزبی تلاش زدایی شده
۲۷۵	احزاب سیاسی کارگردان اصلی رقابتهای سیاسی
۲۷۸	منابع
۲۸۱	فهرست اعلام
۲۸۳	فهرست موضوعی

مقدمه

زندگی سیاسی بسیاری از جوامع با احزاب سیاسی پیوندی ناگسستنی دارد. تحزب و دموکراسی دست کم در کشورهای اروپای غربی دو روی یک سکه‌اند و بیش از یک قرن است که احزاب سیاسی معرکه‌گردانان اصلی عرصه سیاست‌اند. شناخت دیگر گونیهای سیاسی و اجتماعی این کشورها بدون آگاهی از این کارگردانان دنیای سیاست ناممکن است. از نگارش کتاب *احزاب سیاسی* موریس دوورژه^۱ و جامعه‌شناسی *احزاب سیاسی* روبرت میخلز بیش از شش دهه گذشت. اما حکایت همچنان باقی است و از آن روزگار تا به امروز پژوهشگران بسیاری در این وادی نوشته‌اند. نظریه‌های گوناگون در این باره تولید شد و حزب سیاسی از نگاهها و رویکردهای گوناگون زیر ذره‌بین پژوهشگران بنام قرار گرفت. بهره این کوششها مجموعه به هم پیوسته‌ای از دانش احزاب سیاسی است که بدون دانستنش علم سیاست ناتمام است. اما در کنار این کنکاش نظری، نمایی نزدیک‌تر از احزاب سیاسی در جوامعی که این راه را رفته و در کوران حوادث تجربه اندوخته‌اند، برداشتی واقع‌گرایانه‌تر از این پدیده را به دست خواهد داد.

گشایش باب کشورشناسی را در دیارمان باید به فال نیک گرفت. اینک که دانشکده مطالعات جهان دانشگاه تهران عزم خود را برای شناختی بهتر از دیگران جزم کرده، برای فرانسه‌شناسان این دانشکده واکاوی تجربه تحزب در این کشور گریزناپذیر است. برخلاف بسیاری دیگر از کشورهای اروپایی، فرانسه سرزمین انقلابهای پی‌درپی و آزمایشگاه نظامهای سیاسی گوناگون است. از فردای انقلاب فرانسه، مردمان این دیار تاکنون پانزده قانون اساسی را آزمودند و همه رژیمهای

ممکن از پادشاهی مطلقه، تا نظام مشروطه و امپراتوریهای گوناگون را به خود دیده‌اند و پس از آزمون چهار جمهوری سرانجام بیش از نیم قرن است که به پنجمین آن به نام «جمهوری پنجم» رضایت دادند. اگرچه زمزمه‌های گذر از این جمهوری و لزوم تأسیس جمهوری ششم نیز همچنان به گوش می‌رسد ولی گویی روح ناآرام فرانسوی در این جمهوری بیش از نیم قرن است که آرام گرفته است.

احزاب سیاسی در کوران رخدادهای تلخ و شیرین فرانسه فرازونشیبهای زیادی به خود دیده است. انقلاب فرانسه و پایه‌گذاران فکری آن از آغاز با هر آنچه اراده یگانه ملی را دچار دسته‌بندی و تفرقه کند سخت در ستیز بودند. اندیشه‌های روسو درباره اراده ملی و ملیت ناسازگار با تحزب ترجمه شد و احزاب سیاسی به عواملی برای چنددستگی و شکستن وحدت ملی متهم شدند. از روزگار انقلاب فرانسه تا به امروز احزاب سیاسی در فرانسه این بار اتهام را همواره به دوش می‌کشند. شاید به همین سبب و البته دلایلی که خواهد آمد فرانسویان با دیرکرد فراوان در مقایسه با دیگر کشورهای اروپای غربی، پافشاری احزاب سیاسی شدند. احزاب سیاسی میهمان ناخوانده‌ای بود که فرانسویان خود را مجبور و شاید محکوم به پذیرشش می‌دیدند. اما این میهمان ناخوانده به تدریج در سرزمین گلها جا خوش کرد و به بخشی از زندگی مردمان این دیار تبدیل شد. میهمانی که در عمل نشان داد صاحبان این خانه را گریزی از آن نیست و باید او را از چنگل بردارند. شاید به همین دلیل هنوز بسیاری از احزاب دست راستی از نام حزب می‌گیرند و کمتر حزبی در این جناح است که کلمه «حزب» را برای سازمانش به کار برد. «تجمع برای فرانسه»، «اتحاد برای دموکراسی فرانسوی»، «جنبشی مردمی» و مانند آن نامهایی است که مهم‌ترین احزاب دست راستی و میانه‌روی فرانسوی برای خود برگزیده‌اند.

فرانسویها پس از پذیرش احزاب سیاسی کوشیدند تا آنجا که ممکن است آنها را فرانسوی کنند. در ادبیات فرانسه «نه مانند دیگران»^۱ و «استثنای فرانسوی»^۲ جایگاه بلندی دارند. آنها اگر تجربه‌ای را از دیگر کشورها البته با تأخیر فراوان هم

1. pas comme les autres

2. exception française

وارد کنند، آن قدر رنگ و لعابش را به شیوه خود دستکاری خواهند کرد تا سزاوار وصف «احزابی نه مانند دیگران» باشد، به ویژه اگر بر این باور باشیم که این تجربه از آن سوی دریای مانس و از کشور انگلستان آمده باشد که در این صورت باید آن را حتماً به «استثنایی فرانسوی» تبدیل کرد. حاصل آنکه احزاب سیاسی در فرانسه آزمونی است متفاوت از دیگر کشورها و حقیقتاً می‌توان آنها را احزابی «نه مانند دیگران» دانست.

در این نوشتار جنبه‌های مختلف احزاب سیاسی در فرانسه مورد بررسی قرار گرفته است. هدف از این کتاب آشنایی با احزاب سیاسی در فرانسه از آغاز تاکنون با تأکید بر جمهوری پنجم است. این کتاب به دانشجویان فرانسه‌شناسی دانشگاه تهران کمک می‌کند «سیاست و حکومت در فرانسه» را بهتر دریابند و می‌تواند برای درس «سیاست و حکومت در اروپای غربی» نیز مورد استفاده قرار گیرد. با توجه به پژوهشهایی که پیش‌تر در خصوص نظریه‌های احزاب سیاسی صورت گرفت و نگارش کتاب *پیدایی و پایداری احزاب سیاسی در غرب* که به وسیله انتشارات سروش به چاپ رسید، این کتاب را می‌توان دنباله پژوهشهای پیشین و آزمون نظریه‌های احزاب سیاسی در فرانسه دانست. به همین سبب در فصل اول چارچوب نظری و مدل‌های مورد استفاده در این پژوهش به اختصار آمده است.

دسته‌بندی احزاب سیاسی، که در حقیقت صورت‌بندی کتاب نیز می‌باشد، بر اساس نظریه موريس دوورژه و تقسیم‌بندی سنتی و کهن احزاب بر مبنای شکاف چپ و راست است. اگرچه شاید دوران این تقسیم‌بندی در بسیاری از کشورها سپری شده باشد، ولی فرانسه که زادگاه واژگان «چپ» و «راست» برای دسته‌بندی گرایشهای سیاسی است، همچنان بر این واژگان پایبند است و سالیان درازی است که دو قطب چپ و راست مبنای رقابتها و ائتلافهای سیاسی این کشورند. از نظریه استین روکان^۱ و دانیل لویی سِلر^۲ برای ترسیم پایگاه اجتماعی احزاب سیاسی و نشان دادن نسبت احزاب با طبقات اجتماعی نیز یاری گرفته شد و پس از بررسی هر

1. Rokkan

2. Daniel Louis Seiler

حزب، پایگاه اجتماعی‌اش نیز آمده است. نسبت احزاب سیاسی با جامعه مدنی از بحث‌هایی است که اخیراً مورد توجه بسیاری از پژوهشگران قرار گرفته است. ریچارد کاتز و پتر مایر^۱ برای نخستین بار از آغاز دوران جدیدی در زندگی احزاب سیاسی خبر دادند و آنها را کارتل‌های حزبی نامیدند. کارتلی شدن احزاب سیاسی پدیده‌ای است که رابطه احزاب سیاسی با جامعه مدنی و دولت را به کلی دگرگون کرده است. پس از سپری شدن دوران «احزاب فراگیر» که برای نخستین بار مورد توجه اتو کرحه‌ایمر^۲ قرار گرفته بود، از دیدگاه این دو نویسنده انگلیسی، دوران احزاب کارتلی آغاز شده است. نظر به اهمیت موضوع، این نظریه و نسبت احزاب با جامعه مدنی درباره مهم‌ترین احزاب سیاسی در فرانسه مانند احزاب کمونیست، سوسیالیست و احزاب اصلی دست راستی آزمون شده است. کوشش شد تا این کتاب علاوه بر بررسی ویژگی‌ها، مواضع و تاریخ احزاب سیاسی فرانسه کارگاهی کوچک برای بهره‌گیری از نظریه‌های علم سیاست نیز باشد.

در فصل اول این نوشتار، نظریه‌های مهم احزاب سیاسی مرور و در پی آن چگونگی پیدایی احزاب سیاسی در فرانسه و فرازونشیهایی که احزاب سیاسی به خود دیده‌اند به تفصیل بررسی شد. سپس هر یک از احزاب سیاسی در فرانسه از چپ تا راست افراطی، بخشی از نوشتار را به خود اختصاص دادند. پس از بررسی احزاب دست چپی و دست راستی و احزابی که خود را در میانه می‌دانند در فصلی کوتاه به احزابی نوپدید پرداخته شد. این احزاب که خود را فراتر از شکاف‌های چپ و راست می‌دانند اگرچه در عمل به یکی از دو قطب چپ و راست تکیه دارند ولی سخنگوی نگرانی‌ها و دغدغه‌هایی جدیدند که در شکاف‌های سنتی چپ و راست نمی‌گنجید. اکولوژیست‌ها و احزابی که به حاکمیت گرامش‌پورند در این نوشتار آمده‌اند. هزینه‌های احزاب سیاسی از موضوع‌های مهم دوران کنونی است. یکی از دلایل جدایی احزاب سیاسی از جامعه مدنی و دولتی شدن آنها دریافت یارانه‌های دولتی است که کشورهای اروپایی یکی پس از دیگری بدان روی آوردند.

1. Richard, S. Katz & Peter Mair

2. Otto Kerckheimer

چگونگی پرداخت یارانه به احزاب سیاسی نیز بخشی از این کتاب است. در پایان به جای نتیجه گیری، ویژگی احزاب سیاسی و به ویژه نظام حزبی در فرانسه آمده است. در این فصل ضمن جمع بندی مباحث گذشته نشان داده شد که در نهایت می توان پذیرفت که احزاب سیاسی در فرانسه «احزابی نه مانند دیگران اند». پاره ای از استثنای فرانسوی در خصوص احزاب سیاسی موضوع این فصل است.

www.ketab.ir